

ФІЛОСОФСЬКА ПОЕТИКА М. ПРИШВІНА

Розглядаються специфіка художньої творчості М. Пришвіна, його розуміння взаємозв'язку між природою, людиною і культурою.

Ключові слова: природа, життя, смерть, людина, культура, мистецтво, філософська поетика.

Рассматриваются специфика художественного творчества М. Пришвина, его понимание взаимосвязи между природой, человеком и культурой.

Ключевые слова: природа, жизнь, смерть, человек, культура, искусство, философская поэтика.

The article deals with the specificity of M. Pryshvin's creative work, his conception of the interrelation among nature, a man and culture.

Key words: nature, life, death, man, culture, art, philosophic poetics.

Культурна творчість багатаспектна і багатовимірна, вона містить блискучі зразки поєднання раціонального й чуттєвого, філософського і поетичного наукового та художнього віддзеркалення світу. Саме вище означені складові духовної рефлексії притаманні творчості М. Пришвіна. Ця людина увійшла до історії культури як письменник, що присвятив свою творчість переважно зображенню природи. Так воно, фактично, і є, але тут ми маємо справу зі специфічним баченням природи. В художній літературі часто зустрічається певний паралелізм: природа описується як існуюча сама по собі, а життя людської душі зображується само по собі. Але є й такі художники, які геніально поєднують ці два підходи в одному: природа і людина розглядаються як єдина, нерозривна цілісність. Саме таким було бачення світу у М. Пришвіна: він намагався розуміти душу людини через душу природи, а душу природи — через душу людини. Цей письменник поєднував у собі вченого і практика (М. Пришвін закінчив Лейпцигський університет, працював агрономом в Тульській губернії, в Росії на початку ХХ ст.), філософа і поета за стилем мислення і світовідчуття. Він знайшов себе в особливому літературному жанрі — мистецтві ліричної літературної мініатюри, з притаманною їй філософською поетикою як за змістом, так і за формою письма. Отже саме цей аспект творчості М. Пришвіна і є метою даної статті.

Філософія і, багато в чому, поезія виникли як рефлексія на тимчасовість і незворотність людського існування, а якщо мислити ширше — і всього життя в цілому. Природа намагається обезсмертити себе засобом циклічності: зародження, зростання, розквіт, зрілість, старість, смерть, відродження. За таким алгоритмом живуть

галактики (а можливо і Всесвіт), зірки, планетні системи, окремі космічні тіла, біологічні організми, і, звичайно ж, людина. Природа самооновлюється, завдяки відродженню того, що існувало раніше, інколи в новій якості. Різні природні стихії — вогонь, вода, вітер причетні до цих процесів оновлення. Оновлювану дію вітру поетизує М. Пришвін: «Вітер — дбайливий господар. Влітку всюди побуває, у нього навіть в гущавині не залишиться жодного незнайомого листочка. Оснь прийшла оснь і він як дбайливий господар збирає свій врожай. Листя, падаючи, шепоче, прощаючись навік. У нього так завжди: якщо вже відірвався листочок від рідного дерева, то прощай, загинув» [с. 106]. Листя опадає, перетворюючись на добриво, завдяки якому дерево живе, прийде весна і крізь зіпріле листя прокладе собі шлях нове життя, а з дримаючих бруньок на дереві розпуститься нове листя.

Але дерево теж не вічне, хоч воно і живе довше, аніж листя. З часом і йому випаде така ж доля. «Дуб віковий упав, — фіксує М. Пришвін у своїх нотатках, — розсипався вщент, перетворився на добриво, завдяки цьому розрослася густа поросль». Феномен віджитого як «добрива» для нового життя в кругооберті живої речовини сприймається цілком природно. Жива речовина перетворюється на мертву, а змертвіле сприяє відродженню нового життя. Але як бути з людиною — біосоціальним, культуротворчим феноменом природи? Чи етично застосовувати слово «добриво» у його біолого-господарчому значенні до розгляду процесу зміни людських поколінь? Це питання хвилювало М. Пришвіна: «Страшно уявити себе разом з ним (опалим листям — М. Д.), зрозуміти цінність свою в такому кругооберті природи» [с. 104].

Людина як явище природи живе за її законами. Тому, вважає М. Пришвін, люди — це теж листя на загальному дереві людства і їм суджена доля цього листя. Природу не обдуриш, безсмертя — жалюгідна ілюзія, але люди віддають перевагу ілюзії, а ніж суворій правді: вони живуть так, начебто вони боги, тобто безсмертні істоти. «Ми тільки тим і відрізняємося від листя, — пише М. Пришвін, — що знаємо про невідворотню смерть, але все рівно живемо так, начебто безсмертні, ми не хочемо навіть думати про те, що нам прийдеться повторити долю листя. І ми всі удобримо землю, в яку нас закопають» [с. 385]. Для того, щоб визнати цей факт, зазначає він, нам не дістає «героїчної смиренності» [с. 249].

В своїх роздумах про життя і смерть в природі М. Пришвін як бувший агроном — професіонал використовує поняття «гумус» — у значенні верхнього родючого шару ґрунту. Щоби продовжувалося рослинне життя, гумус не повинен вичерпуватися, умовою ж цього процесу є смерть відживших свій вік рослин. Цій закономірності підкоряється не тільки світ рослин, а й рід людський. Але є дужа важлива, суттєва відмінність людини від листя, трави, взагалі рос-

лин — її дух. «Листя перетворюється на гумус, — пише М. Пришвін. — Для них — це все. У нас же є те, що переважає рослинне існування — сенс людського життя» [с. 347]. Люди не тільки не задовольняються відведеною їм долею, вони кидають виклик біологічним законам.

Людина як поєднання духа і тіла є об'єктом біологічних законів лише частково. Дійсно, у відповідності до їх дії, тіло перетворюється на гумус, але духовна сутність — за межами дії цих законів. Дух виводить людину за межі біологічних закономірностей. «Ми нулорічне листя, — відмічає письменник, — як добриво, переходить тепер до нового життя. Людина ж не вдовольняється роллю добрива... вона стоїть на недосяжній висоті у порівнянні зі своїм тілом як матеріалом для удобрення полів майбутньої людини» [с. 641].

Вчені, мислителі в різний час висували ідеї безсмертя людини. Відомий російський філософ-косміст М. Федоров в кінці XIX ст. вельми серйозно ставив питання про можливість воскресіння всіх тих поколінь, які упродовж людської історії пішли в небуття. Незважаючи на те, що багато скептично налаштованих вчених називали ідею безсмертя ілюзією (цьому питанню, зокрема, присвячена книга Кароліса Ламонта «Ілюзія безсмертя»), безплідною мрією, ця ідея час від часу реанімується, бо торкається глибоких питань людського життя як космічного феномена.

Тепер, на початку XXI ст., можливість людського безсмертя переосмислюється в біотехнології, нанотехнології, в практиці генної інженерії. Як і в минулому — у 20-30 роки XX ст., сьогодні набувають значення в методології наукових досліджень конструктивні ідеї відомого вченого у галузі плідівництва І. Мічуріна. Розкриваючи глибинні тайни живої природи, розшифровуючи геном біологічних організмів, людина може його перепрограмувати, так би мовити, «запустити» в потрібному напрямі, зокрема, для досягнення безсмертя. Тут діє методологія людської діяльності, сутність якої О. Герцен визначав так: ми не можемо не ткати килим, але нам під силу змінити його візерунок.

Учені недавно виявили гени, які програмують загибель кожної клітини, а отже, і всього організму. Це відкриття наприкінці XIX ст. передбачав німецький біолог А. Вейсман, який образно висловлювався так: «Ми носимо у собі «зародки смерті». В принципі організм може існувати невизначено довго, але це створює небезпеку для життя біологічного виду, до якого він належить, для продовження життя взагалі. Життя продовжується тільки тоді, коли воно самооновлюється зсередини. На зміну існуючим організмам повинні прийти нові, яким притаманна більш сильна вітальна енергія і здатність до виживання. Віджилі організми звільняють життєвий простір для нових. Таким чином, смерть клітин, організмів

мів є умовою збереження і продовження життя. Складається враження, що життя — це якийсь розумний космічний надорганізм, який все вираховує і все знає наперед. Людина, розшифровуючи геном того, чи іншого організму, в принципі, як вважають оптимістично налаштовані біологи, може втрутитися в стихійний еволюційний процес, відмінити (або суттєво уповільнити) генетичну програму старіння організму. Але чи погодиться з цим гіпотетично існуючий космічний надорганізм?

М. Пришвін, звичайно, ще не мислив категоріями біотехнології і не міг всерйоз думати про біологічне безсмертя людини. Ідея такого безсмертя суперечила би біологічній еволюції, життю флори і фауни. Людина повинна відійти в небуття так, як облітає листя з дерева, і цим сприяти оновленню поколінь; так, як падає відживший свій вік дуб, удобрюючи деревиною ґрунт для майбутніх рослин. Недарма ще стародавні греки — Гомер, Вергілій для позначення негривалості, скороминущості людського життя вживали вислів, що латиною передається так: «Foliis similes homines» — «Люди подібні до листя дерев». Але М. Пришвін вважав за можливе духовне безсмертя людини як результат її самореалізації у творчості — в «справах», продуктах виробничої і соціокультурної діяльності, артефактах і таке ін. Особисто для М. Пришвіна такою діяльністю була літературна творчість, яка робила осмисленою його щоденну напружену духовну працю. Поки існує мистецтво, література будуть потрібними і книги.

Природа і людина як суб'єкт культури — ось головна тема філософсько-поетичних роздумів М. Пришвіна. Перебуваючи під певним впливом ідей І. Мічуріна, він інколи стає на позицію натуралістичного активізму. «Нам не потрібно чекати милостей від природи, взяти їх у неї — наше завдання» — таку думку проголосував І. Мічурін. Приблизно так мислить і М. Пришвін: «Ми вивчаємо природу з метою її підпорядкування і служіння людині» [с. 618]. З точки зору людини як творця культури, ця думка потребує корекції. Наситившись власним «пануванням» над природою і усвідомлюючи небезпеку цієї позиції, людство повинне мислити інакше. Тому він уточнює свою позицію: «Ми вивчаємо природу з метою її збереження і служіння їй» [с. 620]. А вже ще Ф. Бекон висловлював знамените положення: «Людина панує над природою, підкоряючись їй». Відома також і думка Ф. Енгельса: «За кожну нашу перемогу над природою вона нам мстить». Утім, М. Пришвін у вирішенні цього питання був духовно ближче до позиції сучасних екологів. Так він писав: «Природа людині і мати, і зла мачуха ... Людина повинна боротися з природою і бути милостивою» [с. 620]. Письменник не є прибічником жорстокого сцієнтизму, безмежного логіцизму в пізнанні тайн природи. Він припускає, що науці не під силу остаточно їх розгадати, тому в науковому пізнанні буде за-

вжди залишок непізнаного, незрозумілого з позиції відкритих наукою закономірностей. «Природа, як і життя, — зауважує він, — не підлягає логічному визначенню» [с. 622]. Вона мудріша за людину і за необхідності підкаже їй, як треба правильно мислити.

Спостерігаючи природу, відкриваючи її закони, людина дивується з її багатолукості і суперечливості: в ній суміщаються як боротьба за існування, скажена злість, так і гармонія, любов. Незважаючи на цю суперечливість людина, входячи в природу, відчуває радість. Чому це відбувається? М. Пришвін вбачає причину нашого захоплення природою, її творчою енергетикою. Адже природа, як великий творець, створює все нові й нові форми життя, біологічні види. Не випадково А. Бергсон визначає життя як «творчу еволюцію». Людська свідомість — внутрішня якість самої природи. Вона є суб'єктом цієї творчості. «Ми в природі стикаємося з творчістю життя і співучастю у цьому процесі людини, керуючись природженим їй почуттям гармонії», — відмічає М. Пришвін [с. 625].

У вирішенні проблеми «Природа і людина» М. Пришвін, фактично, виходить з філософського методу єдності історичного і логічного, хоч про це ніде спеціально не говорить. Людина — найвище створіння природи — містить у собі всю природу немовби «знятому» (скористаємося термінологією Г. Гегеля) вигляді. В ній, як в дзеркалі, відбивається вся природа, починаючи з первинної живої клітинки, а, можливо, ще із доклітинних форм життя. Логічне (людина) містить у собі історичне (весь розвиток природи до людини). На кожному етапі історичного розвитку природи містяться елементи, складові частини логічного, тобто людського ества. Діалектикам відома філософська «формула» К. Маркса: «анатомія людини — ключ до анатомії мавпи». До цієї думки наближається і М. Пришвін: «щоб розуміти природу, треба бути близьким до людини, і тоді природа буде дзеркалом, тому що людина містить у собі всю природу. Але якщо від природи йти до людини, то вона постане, як бог і нічого в ній не зрозумієш тому, що людина давно пішла вперед шляхом розвитку природи, і, озирнувшись, вона бачить лице природи, а природа бачить тільки спину людини» [с. 627].

Дійсно, для усього «долюдського» в природі людина — надприродна, божественна істота, як і для людини надприродним явищем є Бог (Творець, Світовий Розум, Світова душа, Креатор). Завдяки власному розуму людина виявляє себе в природі і по окремих частинам, так мовити, в «розібраному вигляді», і в цілому, сумарно як усвідомлююча себе культуротворча істота. Тому М. Пришвін услід за аналогічною думкою А. Шопенгауера цілком слушно зауважує: «Собака у дзеркалі баче в собі іншу собаку, але не себе. Зрозуміти себе самого в дзеркальному відображенні швидше за все може тільки людина [с. 628].

Розуміння природи як «дзеркала людини» — одна із провідних ідей художнього методу М. Пришвіна. В численних феноменах флори і фауни вбачає він, наче в міні-дзеркалах, людську натуру, людський дух. «Мій реалізм, — зауважує він, — бачення душі людини в образах природи ...І так я знайшов собі любиму справу: шукати і відкривати в природі прекрасні сторони душі людської» [с. 333]. Сам М. Пришвін визнавав, що він — творець літературного жанру «поетичної географії». «Зеленіють гілочки ... і кожній гілочці, — пише він, — відповідає певний вогник в душі людській». Іноді в його роздумах відчутні і гілозоїчні мотиви. Ось, наприклад, один із них: «Не тільки людина, а вся природа, і в ній кожне явище, навіть атоми, протони інші ще дрібніші частки матерії є живими істотами. В матерії немає нічого мертвого, в ній все живе» [с. 617].

Разом з тим, М. Пришвін зовсім не є паннатуралістом в розумінні людської сутності. Хоч людина і природна істота, але головна її якість — надприродна, соціальна: «вся природа міститься в душі людини. Але в природі не вся людина. Якась провідна частка людини, що володіє словом, вийшла за межі природи, вона більша за неї і випереджає її». І ще одна глибока думка висловлена письменником: «В природі вода стоїть і її дзеркало відображає небо, гори і ліс. Людина ж мало того, що сама стала на ноги, вона підняла разом з собою дзеркало і побачила себе, стала вдивлятися в своє зображення» [с. 628]. Тут є важливим один суттєвий акцент: людина «підняла разом з собою дзеркало», тобто її ставлення до природи не пасивно-споглядальне, а активно-практичне, творче, креативне. Природа — дзеркало в руках людини, і вона може ним маніпулювати: розумно і бережно, чи ірраціонально і марнотратно? — В цьому головна моральна проблема людства, особливо в наш час, в епоху глобальних технологій. Ці питання залишаються відкритими і для М. Пришвіна: «Вся історія культури, — пише він, — і є розповідь про те, що побачила людина в дзеркалі, і все майбутнє наше в тому, що ще в ньому вона побачить» [с. 628].

А бачить людина в цьому дзеркалі, як торжествує життя над смертю, як героїчно бореться за продовження власного існування кожний організм — «від малого до великого». Потужна енергетика міститься в ньому. Прогулюючись по своїй улюбленій лісній стежці, М. Пришвін примічає високе струнке дерево, що піднялося над іншими деревами, він називає його «деревом-переможцем»: «в лісній гущавині воно в боротьбі за світло відкидає сучки, гонить стовбур свій голий, як свічку, уверх, пробиває затемнений полог і досягає небесного світла» [с. 296]. В цьому «життєвому пориві» дерева, як в дзеркалі відбиваються життя самої людини і (людства в цілому), що прямує «через тернії до зірок». Людина — істота, наділена свідомістю, і завдяки цьому вона — переможець в процесі біологічної еволюції. У страшній боротьбі за можливість бути, «іс-

нувати під сонцем» утверджує себе життя, і, самозбережуючись, воно все вище і вище піднімається до вершин вдосконалення. «Дивлячись на величезне дерево, — пише М. Пришвін, — я думав про найменший корінець його під землею, тоненький, як волосинка, що пробиває собі звивистий шлях у ґрунті в пошуках живлення. Так, оце відчуття якоїсь величі цілого, в якому усвідомлюєш призначення твого особистісного корінця, і є саме те, що я відчув у лісі, коли радісний вийшов з нього. Радість моя була схожа на радість сходу сонця» [с. 217–218].

М. Пришвін, як відомо, увів в літературу словосполучення «весна світла». Весняне світло, яке відроджується після осінньо-зимової темноти, — це світло, що повертається після певної відсутності життєдіяльності сонця. В такому сенсі М. Пришвін — «сонячний» письменник, він творить поетику світла. Сонячні схід і захід, вранішня і вечірня зорі, небесний купол, висвітлений яскравим сонячним світлом — ось символи душевної радості і оптимістичного світосприймання письменника. Бриліанти роси, які іскряться під сонцем, або тонесенькі сонячні промінці блискучої павутини, що летить за вітром, — подібні до них художні образи постійно зустрічаються в змалюванні природи цим поетом у прозі і мислителем. «Сонячність» філософствуючого художника слова виявляється в радісному сприйнятті життя — в природі, суспільстві, особистому існуванні. У фрагменті «Перед світанком» він наводить такий діалог: «Як темно!» — скаже хто-небудь. А інший йому відповідає, піднявши голову: — Темно? Отже, скоро буде світати» [с. 356].

Споглядаючи ліс на заході сонця, М. Пришвін спостерігає як поступово переміщується уверх по стовбуру сосни сонячна пляма від згасаючого сонця. «Отак, — відмічає він, — треба і собі: згаснути коли-небудь неодмінно на підйомі» [с. 513]. Люди в повсякденному житті мало задумуються про смерть. Ось і М. Пришвін постійно ловить себе на думці: хай усі люди смертні, але про себе думаєш, що це якось обійдеться, мене не стосується. Він тонко примітив одну важливу деталь, яка притаманна всьому існуючому в природі: сніжинка, крапля води, квітка, дерево, жук, нарешті, людина — усі вони живуть, немов безсмертні. Йдучи лісовою стежкою, М. Пришвін примітив на гілочці жука, який, не розрахувавши свій політ, наколовся на колючку. Але інший жук, що пролітає поруч з ним, не надає цьому ніякого значення і летить «як безсмертний». Ще одне спостереження письменника: на малюсінькому листочку, що приліпився до павутинки, яку несло вітром, сидів павук, немов капітан корабля, він, мабуть знав, куди і навіщо йому летіти. І він летів, як безсмертний! Так само летять на вогонь і нічні метелики, незважаючи на те, що в полум'ї гинуть один за одним.

Ось сніжинка, народившись у хмарі у вигляді кристалика, з'єднується з іншими кристаликами, зростає, стає важчою, падає

і, доторкнувшись до теплої землі, перетворюється на воду. «Я думав про те, — пише М. Пришвін, — що, по суті, кожний з нас теж сніжинка, але в цю коротку мить життя поводить себе як безсмертний. Обезсмерчування миті — ось наше життя, на цьому і все мистецтво побудоване: не зупинися мить, як у «Фаусті», а продовжись назавжди!.. Моя поведінка художника в тому, щоб, як діти, жити безсмертною сніжинкою і немочі свої підправляти мистецтвом» [с. 351].

Ідея особистої перемоги людини над смертю — основоположна в його концепції життя як радощі буття: жити всупереч знегоді, хворобам, смерті, що насувається на тебе, робити добрі справи, залишаючи їх людям. Хай прийшла зима і «в природі все скінчилося». «Але удалині, — примічає М. Пришвін, — видніє жива озирина, що набирає сили. Отже ні! Хай тут останнє дихання, там же, незважаючи ні на що, утверджується життя: помирати збирайся, а жито сій» [с. 278].

Всупереч постійним «затемненням» в житті треба долати їх, прямувати до світла, наслідувати природі, адже людина — її рідна дитина. Ось фрагмент з пришвінського есе «Насвітанку», який є зразком «трагічного оптимізму»: «Зоря згасає на небі, і ти сам, звичайно, згасаєш у зорі, і тисячі голосів еднаються разом, щоби прославити життя і згоріти. Але один голосок, радше шепіт, не дуже згодний горіти разом з усіма. Ти, мій друже, не слухай цього злого шепоту, радуйся життю, будь вдячним йому, і згорай, як і я, разом з зорею!» [с. 355]. Ось цю радість нашого існування на світі ніщо не може затьмарити, в тому числі і смерть. Доки ти живий, вважає М. Пришвін, жди «весну світла» й усі твої турботи перетворяться на радість. Філософсько-поетичне ставлення до життя — квінтесенція творчості М. Пришвіна, який в одному із звернень до читачів ділиться з ними радісною думкою: «Зеленіє стежинка, друзі мої!».

Список літератури

Пришвін М. Зеркало человека / Пришвін Михаил Михайлович. — М. : Правда, 1985. — 672 с.

Надійшла до редколегії 06.12.2010 р.